

A posztoszocialista átmeneten innen és túl

Saul Estrin–Grzegorz W. Kolodko–Milica Uvalic (szerk.): *Transition and Beyond. Essays in Honor of Mario Nuti*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Hampshire és New York, 2007, 307 oldal, ISBN 9780230546974

A kötet a gazdasági rendszerek átalakulását vizsgáló *Studies in Economic Transition* sorozatban jelent meg (sorozatszerkesztő: Jens Hölscher és Horst Tomann). A neves szerzőgárdát a téma mellett a terület ismert kutatója, *Domenico Mario Nuti*, olasz közgazdász iránt érzett tisztelet is összekovácsolta, aki 2007-ben ünnepelte 70. születésnapját. Az egybegyűjtött tanulmányok sokszínűsége egyben azt is jelzi, hogy Mario Nuti milyen sok területen járult hozzá a szocialista, majd átmeneti gazdaságok vizsgálatához, megértéséhez, s a kilencvenes években magához az átalakuláshoz is. A szerkesztők három nagy csoportba osztották a 14 tanulmányt. Az első három esszé a szocialista múlt, örökség kérdésével foglalkozik. A második csoportba a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenettel foglalkozó hét tanulmány kapott helyet. A harmadik részben szereplő négy tanulmány – az átmenet kérdéseivel összefüggésben, de azokon messze túlmutatva – tágabb összefüggéseket is vizsgál. Másképpen fogalmazva, a szerzők három fő kérdéssel foglalkoznak, a *honnan*, a *hogyan* és a *hová* kérdéssel. Ugyanakkor a szerteágazó témákról szóló elemzéseket olvasva, egyre világosabbá válik, hogy a hosszabb távú tendenciák megértéséhez, feldolgozásához elengedhetetlen az *intézmények vizsgálata*. Ez tekinthető a kötet talán legfontosabb mondanivalójának.

Az első rész *Michael Ellman* A szocialista tervezés felemelkedése és bukása című tanulmányával kezdődik. A szerző felidézi a szocialista tervezés 70 évének fő jellegzetességeit, a modell és a valóság közötti eltérés alapvető okait. A jelenre vonatkozó tanulságai közül érdemes kiemelni, hogy a tervgazdaság összeomlását közvetlenül követő „kapitalista győzelmi hangulat”, „liberális optimizmus” amint szembesült az átmenetek valóságos, reális és igen ellentmondásos folyamataival, szertefoszlott. A tervgazdaság valóban nem tudta a piacot helyettesíteni, de ebből nem következett, következik, hogy a modern világban egy teljesen szabályozatlan, minden mást kizáró módon létező piac gazdasági, társadalmi és szociális értelemben működőképes lehetne. A szerző megállapítja: piac és állam, verseny és szabályozás együtt létezik, csak megfelelő összhangjuk esetén lehet hatékony és sikeres egy gazdaság.

Vladimir Popov – A központi tervgazdaságok életciklusa: miért az ötvenes években érte el a szovjet növekedési ráta a csúcspontot című – tanulmánya most a sok-sok gazdasági, társadalmi és politikai tényező közül csak egyetlen egyre, a beruházások nagyságára, azon belül is a pótlások alakulására koncentrál, ami így egyoldalúvá teszi a következtetéseit is. Különösen így érezhetjük, ha Friedrich Hayek, Ludvig von Mises és Kornai János írásaira gondolunk (*Hayek* [1935], *Mises* [1920], *Kornai* [1993]), és azokkal vetjük össze megállapításait. A tanulmány szerint a Szovjetunió az ötvenes években azért érthette el növekedése csúcspontját, mert a korábbi, főleg a harmincas évekbeli nagy beruházások még éreztették hatásukat (20 éves életciklussal számolva), s ehhez adódtak hozzá az ötvenes évek extenzív fejlesztései. „A növekedést számba véve, a szovjet fejlődés nagyon hasonlított a 1950 és 1970 közötti japán, és az 1960 és 1980 közötti koreai és tajvani úthoz – a munkatermelékenység gyors növekedése ellensúlyozta a tőkehatékonyság csökkenését, így a teljes tényezőtermelékenység (TFP) számottevően emelkedett.” (49.

o.) A szerző szerint a *beruházások pótlásának elmaradása* s az új termelő beruházások erőltetése vezetett ahhoz, hogy szemben a fejlett világba felemelkedő említett példákkal, a szovjet növekedési csúcs csak egy évtizedig tartott.

A pótlások elmaradása valóban egyik tünete a szocialista rendszer hibáinak, de maga a rendszer sokkal összetettebb. Ez a közelítés *normálgazdaságnak* tekinti a szocialista rendszert. Nem veszi figyelembe az *alapvető intézményi különbségeket* a Japánnal, Koreával és Tajvannal való összehasonlításnál. Érdekes tanulsággal zárja tanulmányát a szerző: jobb lett volna a szocialista rendszernek a „csúcsponton meghalni”, mintsem tovább élnie, s három évtizedes hosszú hanyatlás és agónia után kimúlania, mivel úgy véli, hogy „a Szovjetunióban a piacgazdaságra való áttérés sokkal sikeresebb lehetett volna, ha már a hatvanas években elkezdődött volna.” (49. o.) Egyesek szerint persze még megszületése előtt be kellett volna az egészet fejezni – de mint tudjuk, a történelem nem könnyen hallgat ránk – főleg visszamenőleg. Amint Alexander Gerschenkron, a „fényes” hatvanas évek elején írta a Szovjetunió szocialista rendszeréről – a 19. század történelmi tapasztalatai alapján –, nemcsak „Oroszország, hanem az egész világ megfizeti az árát annak, hogy az orosz parasztságot nem sikerült időben felszabadítani, és hogy az iparosítási politikát nem egy korai időszakban kezdték el.” (Gerschenkron [1984] 67. o.)

A szocializmus történelmi örökségével foglalkozó rész harmadik tanulmánya Michael Keren és Gur Ofer tollából, rendkívül izgalmas kérdést vizsgál – Vajon az átmeneti gazdaságok normál fejlődő országok, vagy sem? A szocialista múlt terhe címmel. Az előző tanulmánnyal szemben nyilvánvaló a szerzőpáros alapfeltevése: a szocialista rendszerek nem voltak *normálgazdaságok*, a vizsgálat arra irányul, hogy most már azok e? Sokakkal szemben, akik úgy gondolják, hogy a szocialista múlt valójában közömbös a mostani átmeneti gazdaságokban, s ugyanúgy kell kezelni őket, mint a többi alacsony jövedelmű gazdaságot, e tanulmány szerzői lényegesnek tartják a történelmi út függőségét. A szocialista „örökség az átalakulási folyamat sok mozzanatában fontos, de minden valószínűség szerint a legmeghatározóbb abban, ahogyan a régi rendszer intézményrendszeréből kialakul a piacgazdaság és a demokratikus társadalom intézményi feltételrendszere” (58. o.).

Persze a kérdést, hogy ki normális, és ki nem, ez nemcsak a bonyolult emberi természetnél, hanem a társadalmaknál is nehéz megválaszolni. A tanulmány szerzői Simon Kuznets megközelítéséhez nyúlnak vissza, amely szerint az országok vizsgálata alapján leírható egyfajta „főáramlat”, fejlődési út, „Kuznets-görbe” vagyis egy regressziós görbe és a körülötte lévői konfidenciasáv. Kuznets a kapitalista országokat tekintette mintának, „normálisnak”, éppen *közös intézményi alapjaik* miatt. A „társadalmi és intézményi rendszerük radikális különbözősége mindattól, ami a modern gazdasági növekedésbe jó két-három évtizeddel korábban belépett fejlett országokban létezik, ... meggátolnak abban, hogy a fejlett szocialista országokat a többi fejlett országgal együtt kezeljük” (Kuznets [1981] 326. o.). Az előbb idézett magyar kiadásból viszont – más, de szintén érthető okok miatt – kimaradt egy pár sorral későbbi megjegyzés, amely szerint „ha három-öt évtizeden belül a kommunista országok előrehaladnak addig a pontig, hogy az alapvető tőkés keretek készen állnak..., akkor ezen a ponton – tipikus jóléti állam széles demokratikus intézményekkel – feltehetően szükségessé válhat bevonásuk a fejlett országmintánkba... jellegükben különböző átmeneti fázisokkal, de előrehaladásukban konvergálva a többiekhez.” (Kuznets [1966] 508. o.) Jó négy évtizeddel e sorok leírása után éppen az a kérdés, ebben a könyvben is, hogy melyek lehetnek ezek a volt kommunista országok.

Michael Keren és Gur Ofer tanulmány azt vizsgálja, hogy *megszűnt-e ez az intézményi különbség*, s mennyiben sorolhatók be az átmeneti gazdaságok a *nemzetközi főáramlatba*. Egyfajta intézményi Kuznets-görbét alkalmaznak a vizsgálat során, amelyhez a World

Bank Institute indikátorait használják (*Kaufmann–Kraay–Mastruzzi* [2005]). Ezek az indikátorok 1996 és 2004 között¹ hat dimenzióban mérik az intézményi fejlettséget: szólás-szabadság és elszámoltathatóság, politikai stabilitás, a kormányzás hatékonysága, a szabályozás minősége, jogállamiság, a korrupció ellenőrzése. A szerzőpáros előfeltevése, hogy „az állam hatékonysága és a gazdasági fejlettség szintje szoros összefüggést mutat. Ezt a kapcsolatot nevezzük intézményi Kuznets-görbének. Hat mutató Kuznets-görbéjét vizsgáltuk, de csak egyet tárgyalunk részletesen, amely szerintünk a legfontosabb, a kormányzás hatékonyságát... Mindazokat az országokat vagy országcsoportokat normálisnak tekintünk, amelyek nem térnek el nagyon a Kuznets-görbétől” (63. o.). A szerzőpáros kiszámította a volt szocialista országok nélküli regressziót, majd azokat is bevonva, két csoportra bontva is vizsgálták a tendenciákat, külön az EU-hoz 2004-ben újonnan csatlakozottakat, s külön a volt szovjet tagállamokat. Végül külön is foglalkoztak Oroszországgal.

A tanulmány legrészletesebben a *kormányzás hatékonyságát* vizsgálta, de emellett kiemelten elemezte a *korrupciót* is, mivel ezt úgy tekintették, mint negatív tükröképét a kormányzás hatékonyságának. 1996-ban a legtöbb vizsgált volt szocialista ország a Kuznets-görbe alatt helyezkedett el,² de az újonnan csatlakozottak sokkal közelebb, mint a volt szovjet országok. A korrupcióra vonatkozó regresszió azt mutatja, hogy a volt szovjet tagállamok csoportjában 1996-ban szignifikánsan magas a korrupció, s 2004-ben a helyzet még rosszabb volt ebben a tekintetben. A vizsgálatok igazolják azt a – nem túl meglepő – állítást, hogy *intézményi oldalról lényeges különbség van a volt Szovjetunió tagállamai és az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozottak között*. Míg az utóbbiak 2004-re jelentősen közeledtek az intézményi Kuznets-görbéhez, addig ez nem mondható el a volt szovjet tagállamokról. Oroszország messze nem nevezhető „normálisnak” az itt használt intézményi vizsgálat értelmében. Minden szempontból elmarad az újonnan csatlakozottaktól. A legkisebb elmaradás a kormányzati hatékonyság mérésénél van, de ez sokkal inkább a régi intézmények eredménye, mintsem az újaké. Oroszország intézményi infrastruktúrája ugyanakkor általában jobb, mint a volt szovjet tagállamokból újonnan létrejött országokban, ahol a régi intézményrendszer összeomlott. Oroszország a vizsgálat szerint ugyanakkor elmaradt még a hasonló fejlettségű latin-amerikai országok mögött is. *Fontos a szocialista múlt és magának az átmenetnek a különbsége*. A csatlakozott országok esetében a pozitív tendenciák folytatását akadályozhatja, hogy az áhított tagság elnyerése után megszűnik a külső kényszer az intézményi megújulásra, s máris érezhető az elakadás veszélye.³ A főáramlatba való beilleszkedés még nem történt meg, de az *intézmények minősége* bizonyosan kulcskérdése lesz ennek a folyamatnak.

*

A könyv középső részének hét tanulmánya túllépve a szocialista múlt örökségének elemzésén, magával az átmenettel, a *hogyan* kérdéssel foglalkozik. Három egy-egy kérdést – a privatizációt, a humán tőke képzettségét, a pénzügyi átalakulást – vizsgál a térségre nézve, négy további pedig egy-egy országot – Szlovéniát, Szerbiát, Oroszországot és Fehéroroszországot – állít a középpontba.

¹ Azóta már elérhető a 2006-ig kiterjesztett adatbázis (*Kaufmann–Kraay–Mastruzzi* [2007]) is.

² A görbe fölött volt viszont három nagyon fejletlen volt szovjet gazdaság, Kirgisztán, Örményország és Grúzia. Ami arra figyelmeztet, hogy *alacsony fejlettségen különösen vigyázni kell az intézményi összehasonlításokkal*, hiszen azok nem fejlett jóléti államok, demokratikus intézményekkel – ahogy Kuznets az említett helyen definiálta a vizsgálat körét.

³ E tendencia részletes tárgyalását megtalálhatjuk: *Csaba* [2006].

Sergio Godoy és Joseph E. Stiglitz – Növekedés, kiinduló feltételek, valamint a privatizáció intézményei és sebessége az átalakuló gazdaságokban: 11 év elteltével című – tanulmánya visszatér az átmenet egyik korai slágerkérdéséhez: a sokterápia *versus* fokozatos fejlődés dilemmához.⁴ A szerzők érezhetően a gradualizmus pártján állnak, erre utal már első példájuk is, az „eddigi két legsikeresebb átmeneti gazdaság, Kína és Vietnam graduális fejlődést mutat.” (89. o.) Hiányolják is, hogy ezt a két országot, amely a népességet nézve az átmeneti országok 75 százalékát adja, általában kihagyják a vizsgálódások. Az összehasonlíthatóság miatt most ők is ezt tették, de felhívták a figyelmet e két gazdaság fontosságára.

A szakirodalom és a kilencvenes évek közepéig terjedő adatok alapján készült modellek áttekintése után a szerzők megállapítják, hogy azok nem vették megfelelő módon figyelembe az intézményi és kiindulási feltételeket. Nem tudták meggyőzően bizonyítani, hogy a liberalizáció gyorsasága önmagában nézve erőteljesen hatna a gazdasági növekedésre. Mindez arra enged következtetni, hogy az *intézményi tényezők és a kiindulási feltételek* ugyancsak lényegesek a gazdasági teljesítmény szempontjából. Godoy és Stiglitz tanulmánya újrapvizsgálja e kérdéseket, immár egy hosszabb idősor birtokában s több tényező bekapcsolásával. A vizsgálat 23 átmeneti gazdaságra terjed ki, beleértve a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia legtöbb utódállamát. Az ökonometriai elemzés alapján a szerzők megállapították, hogy a kiindulási feltételeket, valamint az intézményi változásokat is komplexen figyelembe véve, a *privatizáció sebessége* – korábbi tanulmányokkal szemben – *fordított összefüggést mutat a gazdasági teljesítménnyel*. Ez a gradualizmus híveit igazolja, s azt az érvéket, hogy az intézmények megfelelő kiépítéshez időre van szükség.

További eredmény, ez viszont egybecseng más tanulmányok megállapításaival, hogy a *tulajdonviszonyok* megszilárdulása erős és pozitív összefüggést mutat a gazdasági előrehaladással. A harmadik tanulság, hogy a *privatizáció szintjének* pozitív hatását e vizsgálat is érzékelteti, de az összefüggés nem igazán szignifikáns. A negyedik fontos megállapítás, hogy *tíz év elteltével a kiinduló feltételek már csak nagyon csekély hatással vannak a növekedésre*.

Simon Commander Képzettség és átmenet című írása a volt szocialista országok örökölt humán tőkéjét vizsgálja. A kilencvenes évek elején elég általános vélekedés volt, hogy a képzettség viszonylag magas szintje a szocialista múlt pozitív öröksége lehet az átalakuló gazdaságok felemelkedésében. A tanulmány ezt a feltevés megkérdőjelezi: különböző nemzetközi összehasonlítások – például az OECD PISA- (nemzetközi tanulói teljesítményértékelés program, *Program for International Student Assessment*) jelentései – segítségével bemutatja a fejlett országokhoz képesti elmaradottságot. Ugyanakkor jelzi, hogy a fejlődő országokhoz viszonyítva viszont relatív értelemben jobbak voltak az eredmények. A másik szembetűnő problémát a megfelelő szakképzettség hiánya jelentette a volt szocialista országokban, amely e széles rétegek munkaerőpiacról való tartós kizorulásával járt.

A tanulmány a továbbiakban azt vizsgálta, hogy a humán tőke elmaradottsága mennyiben korlátozta a térségbeli *cégek* fejlődését. A statisztikai elemzések a *munkaerő képzettsége* és a cégek teljesítménye között erős szignifikáns összefüggést mutattak. A vizsgált időszakban a megfelelő képzettségű munkaerő *hiánya*, bár gondot jelentett, de a cégek fejlődésével való negatív összefüggés nem volt szignifikáns, a vállalatok egyelőre tudták kezelni a képzettségi korlátot. Összességében azonban a szocializmusból örökölt oktatási rendszer – amelynek mind ez idáig elmaradt a reformja –, valamint a technikai fejlődés

⁴ Lényegesen tágabb összefüggésben tette ezt meg *Kornai* [1989] és [2000].

követelte magasabb képzettség között feszülő ellentmondás a jövőben nagyon súlyos következményekkel fenyegeti az alacsony képzettségű munkaerő tömegeit.

Marcello de Cecco – Pénzügyi átalakulás Kelet-Közép-Európában. Egy megjegyzés című – tanulmánya a térség kialakuló pénzügyi rendszerét vizsgálja, részben a szocialista időszakokkal összehasonlítva, részben még tágabb történelmi összefüggésbe helyezve. A klasszikus szocializmus alig monetarizált rendszere után a reformszocializmusok idején névleg megnőtt ugyan a pénzügyi szféra, a bankok szerepe, de vigyázni kell, hogy a *formai hasonlóságok* ellenére ezek az intézmények alapvetően különböztek a valódi bankoktól. Még ha létre is jöttek – a kétszintű bankrendszer kialakításával – a kereskedelmi bankok, ezek valójában nem működhetek bankszerűen a szocialista körülmények között.

A legtöbb országban az első lépés egy új jegybanktörvény – általában a *német központi bank* mintájára, biztosítva a jegybank kormányzattól, politikától való függetlenségét – elfogadása volt. A monobank egyfajta központi bank volt, így ennek átalakulása új típusú központi bankká viszonylag könnyen megkezdődhetett. Más oldalról az átalakulás egyik legfenyegetőbb réme a növekvő infláció volt, s ez a pénzkínálatot ellenőrző intézmény szerepét eleve igen fontossá tette. A kereskedelmi bankokat a kilencvenes évek második felében – a rossz hitelek konszolidálása után – privatizálták, s a legtöbb helyen a külföldi tulajdon meghaladja a 75 százalékot, de gyakran a 90 százalékot is. A gazdaság más szektoraiban is döntően külföldi tőke révén ment végbe a privatizáció, s Kelet-Közép-Európa és Németország térségi kapcsolatai már szorosabbak, mint akár az első világháború előtt, vagy a harmincas évek végén, a negyvenes évek legelején. A pénzügyi és ipari szektor átmenete az európai és a globális folyamatok sodrában *nemzetközi keretekben* ment végbe, miközben a kormányzat és a központi bank *nemzeti, helyi* maradt. A tanulmány felteszi a jogos kérdést, hogy e különbség mennyiben lehet forrása a térségben további egyensúlytalanságoknak? A külföldi tulajdonú kereskedelmi bankok helyi részlegei *nem a nemzeti monetáris politikára figyelnek, hanem nyugat-európai központjukra*. Likviditásuk nem Kelet-Közép-Európa nemzeti bankjaitól függ, hanem a központjukban érvényes feltételektől, amit elsősorban az Európai Központi Bank monetáris politikája határoz meg. E tétel igazát jól mutatja az a tény, hogy 2002 óta a régióban sokkal jobban nő a kihelyezett hitelek nagysága, mint az itt gyűjtött betéteké. Az átmeneti országok központi bankjai így *anélkül tudnak nemzeti valutájuk független öreként tevékenykedni, hogy „aggódnium” kellene, viselkedésük hogyan hat a belső pénzügyi piacra*. Ez azonban azt is jelenti, nem is tudnak igazán hatni a belső pénzpiacra.

Janez Prasnjar és *Jan Svejnar* – Beruházások, bérek és vállalatirányítás az átmenet időszakában: a szlovén cégek vizsgálatának tapasztalatai – című tanulmánya a kilencvenes első felének időszakát vizsgálta. Az 1991 és 1995 közötti 458 szlovén cégre terjedt ki a panelvizsgálat. E cégeket ekkor még nem privatizálták, de már ismert volt, hogy belső (ott dolgozóknak történő értékesítés) (303 cég) vagy külső privatizációra (155) sor fog kerülni. Ez mindkét esetben lehetővé tette a beruházási és a bérkiadásokkal kapcsolatos vállalatvezetői magatartásminta megfigyelését. Persze az eredmények értékelésénél azt is számításba kell venni, hogy a belső privatizációra jelölt vállalatok általában kisebbek, nyereségesebbek és kevésbé tőkeigényesek voltak, mint a külső tulajdonosokra váró cégek, amelyeknél általában jelentős veszteségek halmozódtak fel. A mintán belül az is ismert volt, hogy 82 cég első számú vezetője a kilencvenes évek elején saját céget is alapított. Ezek ugyan országosan elismert vezetők voltak, de nyilván felmerült, hogy saját hasznukra fordíthatják kettős pozíciójukat. Ezt is vizsgálta az elemzés, valamint annak hatását is, hogy a 458 cégből 108 nem volt 100 százalékban közvetlen társadalmi tulajdonban, hanem részben bankok, kormányzati ügynökségek stb. résztulajdonában is voltak.

Azon a vállalatok esetében, amelyekre belső privatizáció várt, s nem volt az első számú vezetőnek saját cége, illetve százszázalékos közvetlen állami tulajdonban voltak,

erős volt az összefüggés a profitnövekedés és a beruházás között, illetve negatív kapcsolatot a bérek és a beruházások alakulása között. Nem ez jellemezte azokat a vállalatokat, amelyek annyiban különböztek az előző csoporttól, hogy külső privatizációra vártak. Itt gyenge és általában inszignifikáns összefüggés van a belső források növekedése és a beruházások alakulása között, s nincs „átváltás” a beruházások és a bérek között. Ez nem meglepő, mivel ezek a cégek nagyobbak, és általában veszteségesek voltak, de sokkal erősebb banki és egyéb kapcsolatokkal rendelkeztek, s könnyebben jutottak fizetési haladékhöz vagy bankkölcsönhöz, azaz *puhább volt a költségvetési korlátjuk*, mint a kisebb vállalatoknak. Ez utóbbi csoporthoz hasonlóak voltak az eredmények ott, ahol az első számú vezető saját céggel rendelkezett. Ha külső tulajdonos is volt, ez az elemzés szerint javította a profitkilátásokat.

A tanulmány érdekes *pillanatképet* ad a szlovén átalakulás első éveiről, s azt bizonyítja, hogy a belső privatizáció kilátása racionálisabb magatartásra készítette a vállalatirányítást, keményebb volt a költségvetési korlát, s ebből is következően erősebb átváltás érvényesült a beruházások és a bérek növelése között. Ugyanakkor ez valójában csak egy pillanatkép, hiszen egyrészt nincs adat az utána következő évek alakulásáról a különböző vállalati csoportoknál, másrészt a privatizáció egésze azóta sem zajlott le Szlovéniában, s az állam tulajdonosi szerepe sokkal nagyobb ma is, mint az átmeneti gazdaságok többségében.

A volt Jugoszlávia másik utódállamával, Szerbiával foglalkozik *Milica Uvalic* – Szerbia mennyire különböző? című – tanulmánya. A kilencvenes évek közismerten tragikus időszak volt Szerbiára nézve, s csak a Milosevic-korszak végétől, a 2000. októberi politikai változások óta beszélhetünk pozitív fejleményekről is. Az azóta eltelt időszakban számos területen jelentős változás következett be, másokon viszont alig történt haladás. 2006-ban az infláció már „csak” 12-13 százalék volt, az államháztartás hiánya a GDP 3 százaléka alá csökkent, növekedett a külföldi működőtőke-beáramlás, ugyanakkor magas, a GDP 10 százalékát is meghaladó volt a fizetési mérleg hiánya. A GDP növekedése 6 százalék körül mozgott (178. o.). Kettős történelmi örökségben élnek a mai Szerbia lakói, s egyben sajátos kettős nosztalgiában is. A jugoszláv szocializmus idején nemcsak az életszínvonal volt lényegesen magasabb, mint napjainkban, de az Európában elfoglalt helyük és nemzetközi megítélésük is. A kilencvenes években „a szerb állampolgárok egy egész évtizeden át nemzetközi elszigeteltségben éltek a Milosevic-rezsim hamis ígéreteinek ködfátyla mögött, irreális és irracionális várakozások világában” (186. o.). Ma is vannak azonban, akik még e korszak illúzióinak hatása alatt állnak, s visszakívánják ezt az időszakot. Összességében nézve a gazdasági helyzet lényegesen rosszabb volt a kétezres évek elejére, mint egy évtizeddel korábban. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az egymás után következő korszakok lenyomataként a mai Szerbiában négy különböző gazdasági rendszer él (nem igazán békésen) egymás mellett. 1. klasszikus szocializmus (puha költségvetési korlát, szubvenció a veszteséges vállalatoknak stb.); 2. öngazgatásos piaci szocializmus (a vállalatok társadalmi tulajdona, dolgozói jogok stb.); 3. „vadkapitalizmus” (alacsony hatékonyságú igazságszolgáltatás, hiányos piaci szabályok, bizonytalan tulajdonviszonyok...); 4. hiperliberális kapitalizmus (gyors kereskedelmi liberalizálás, az állam jóléti funkcióinak redukálása stb.). Ebben az összetett gazdasági helyzetben, az ezredforduló utáni években, a reformok révén, Szerbia közeledett a többi átalakuló gazdasághoz – intézményeiben és céljaiban egyaránt –, s remélhetően visszafordíthatatlan előrelépés történt ezen az úton. Ugyanakkor a geopolitikai és belpolitikai helyzet, az ellentmondásos belső társadalmi viszonyok sok további bizonytalanságot állíthatnak ezen a göröngyös úton az éppen csak lábadozó szerb gazdaság és társadalom elé.

Palma Desai Oroszország helyzetével foglalkozik – Az identitás keresése: merre tart Oroszország? című – tanulmányában. A térségben a rendszerváltás összekapcsolódott az

országhatárok jelentős megváltozásával, új országok születésével. Mind a szocializmus összeomlásának, mind az országhatárok átalakulásának a legnagyobb vesztese kétségtelesen a volt Szovjetunió volt: az ország elvesztette világhatalmi, *birodalmi* szerepét. Miközben a több szempontból⁵ „felszabadult” kelet-közép-európai országok éppen erősebb identitást nyerhettek, bár kétségkívül még az útkeresés állapotában vannak ezen az úton is, mindezzel szemben Oroszország elvesztette sajátját.

A birodalom összeomlását követően egy „szétesett térben” találta magát a megmaradt ország. *A régi intézmények szétesetek, az újak még nem alakultak ki*, illetve lényegében *formálisak* voltak. Jelcin és csapata látszólag gyorsan adoptálta a nyugati politikai és gazdasági formákat. 1993-ban új alkotmányt fogadtak el – elvileg nyugati mintára –, de a kialakított elnöki rendszer demokráciákban ismert ellensúlyai hiányoztak – legfeljebb „Potyemkin-demokráciáról” beszélhetünk. Ugyanakkor ez a „korlátlan” elnöki hatalom egyáltalán nem tudott érvényesülni, a helyi hatalommal és az oligarchákkal szemben. A megfelelő intézmények nélküli piac nem megújította a gazdaságot, hanem segítette a régi elit hatalmának átmentését. Mint *Csaba* [2006] jellemezte ezt a helyzetet, a „formális intézmények és a politika által üresen hagyott társadalmi teret az informális intézmények töltik ki és uralják a maguk törvényei szerint” (304. o.).

A jelcini kilencvenes évek lényegesen különböztek az ezredforduló utáni Putyin-korszakól. Putyin megerősítette a központi kormányzat szerepét a helyi hatalmakkal szemben, új alapokra helyezte a nagy tőkével való kapcsolatát, a profitorientáltságot össze kapcsolta az orosz hatalmi érdekek meghatározó szempontjával. A nemzeti érdekek érvényesítése a külpolitikában is meghatározóvá vált. A birodalmi területek elvesztése egyrészt az új határokon belül *dominálvá tette az orosz népességet*, ami ugyan erősítette a nemzeti tudatot, de a *nacionalizmus* erősödésével is járt. Másrészt az új Oroszország egyre erősebben érzékelteti „*különleges felelősségét*” a környező FÁK-országokkal szemben. A putyini stabilizáció erős támaszát jelentették és jelentik az emelkedő olajárak, a gazdasági növekedés érezhető hatása a lakosság életkörülményeire. Az erősödő orosz identitás régi – szocializmus előtti – értékek felelevenedésével jár, beleérve az erős autokrata vezető, az ortodox vallás és a szláv hagyományokat, de mindez párosul nyugati elemekkel, ami az üzleti foglalkozások és sikerek növekvő elismerését is jelentik. Ahogy az orosz vegyes gazdaság alapvetően más úton halad, mint a kelet-közép-európai átalakuló gazdaságok, a politikai intézmények, értékek és nemzeti identitás jellemzői is mások.

A negyedik külön vizsgált ország a kötetben Fehéroroszország. *Saul Estrin, Marina Bakanova, Igor Pelipas és Szergej Pukovich* – A privatizáció hatása a vállalati teljesítményekre Belaruszban – című tanulmánya 2000 és 2004 közötti három, iparvállalatokra vonatkozó felmérésre támaszkodik. Mario Nuti és mások is több oldalról bemutatták, hogy Fehéroroszországról valójában nem lehet elmondani, hogy a szocializmusból kapitalizmusba tartó átmeneti gazdaság. A mostani tanulmány hasonló következtetésre jutott. A viszonylagosan kedvező makroökonómiai adatok ellenére a fehérorosz vállalatok három okból igen kevés valós előrehaladást mutatnak: 1. nem tudtak integrálódni a világgazdaságba, 2. továbbra is megfigyelhető a puha költségvetési korlát, 3. az intézményi környezet hiányos, s ez mind a privatizált, mind az új cégeket erősen sújtja. A privatizáció képtelen pozitív hatásokat kifejteni a tulajdonviszonyok bizonytalanságai, a termékpiacokon érvényesülő korlátozások és a puha költségvetési korlát továbbélése miatt. Fehéroroszország útja nem hasonlítható a kelet-közép-európai átalakuló gazdaságokéhoz.

*

⁵ Megszabadultak a szocialista gazdasági rendszertől, ideológiától, s nem utolsósorban éppen a szovjet birodalom nyílt vagy alig leplezett uralmától.

A tanulmánykötet harmadik része négy átfogó tanulmányt tartalmaz, amelyek különböző szempontokból az átalakulás utáni korszakról osztják meg gondolataikat az olvasóval. *Vito Tanzi* Komplexitás és rendszerhiba című tanulmánya három fő pontban jelöli meg a szocializmus bukásának okait: 1. a korlátozott gazdasági ösztönzés az egyéni teljesítmények növelésére; 2. A növekvő korrupció, különösen a Szovjetunióban; 3. e rendszerek növekvő komplexitása, ami a gazdasági tervezést egyre nehezebbé tette.

A tanulmány valójában ez utóbbi kérdésre koncentrálna, s túllép a szocialista rendszer kérdéskörén, mivel úgy véli, hogy a *komplexitás növekedése hatással van és lesz a piacgazdaságokra is*, és ott is kudarcokhoz, a technológiai, a pénzügyi, a gazdasági, sőt a politikai rendszer rendszerhibáihoz is vezethet, ha olyan helyzeteket idéz elő, amelyek következményeit nehéz előrelátni és leküzdeni.⁶ Léteznek olyan pénzügyi válságok, amelyek – akárcsak a technológiai komplexitás következményei – a pénzügyi rendszer összetettségéből erednek: nagyobb tér nyílik az egyéni korrupcióra, ami növeli a rendszerhibák, pénzügyi válságok valószínűségét. A szerző, többek között, a kaliforniai Enron és az olaszországi Parmalat esetét hozza fel példaként. Hasonló gondok jelentkezhetnek gazdasági válságok okaként is. A váratlan, a szakembereket is meglepő válságok esetén gyakran találhatjuk az okok közt a komplexitást is. Politikai válságok is bekövetkezhetnek hasonló módon. A technológiai komplexitás növekedését és annak veszélyeit csak a fejlődés leállításával lehetne megállítani, ami nyilván nem megy. De lehetne foglalkozni *az ember teremtette komplexitás veszélyeinek mérséklésével* (egy olyan adórendszer, amelyet 65 000 oldalon keresztül kell kifejteni, példa az ember által kreált elkerülendő komplexitásra).

A növekvő komplexitás hozzájárulhat rendszerhibák kialakulásához:

- korrupciót szülhet, s különösen „*jogi korrupciót*”, ezen a szabályok olyan „átalakítását” érthetjük, ami egyedi célok elérését szolgálja;
- a lobbik szerepének növekedését segíti, s azt, hogy az egyes csoportok *érdekérvényesítési lehetősége mások rovására növekedjen*;

- hozzájárulhat a *jövedelmi és vagyoni különbségek növekedéséhez*;
- *aszimmetriát alakít ki a szegények és a gazdagok között*, hogy mennyire tudják saját javukra kihasználni a jogi, adózási, szabályozási és egyéb társadalmi rendszereket. Minél bonyolultabb és összetettebb lesz egy rendszer, annál komolyabb előnnyel bírnak a több eszközzel rendelkezők. Ilyen esetben az átlagpolgár számára egyre költségesebb az információkhoz jutni. Így egyre több terület a szakértők birodalma lesz, akiket csak a gazdagok tudnak megfizetni.

Ha ezek a tendenciák kiteljesednek, akkor ez kikezdhetheti a piacgazdaságok legitimitációját, és a populizmus felerősödéséhez vezethetnek. A rendszer növekvő komplexitása akár a piacgazdaságok *hanyaglását* hozhatja, hasonlóképpen ahogy hozzájárult a szocializmus bukásához is. A piacgazdaságokban a döntéshozás egyik fő elvének az átláthatóságnak és az egyszerűségnek kell lennie, és ezt a szabályozásban, jogi rendszerben, valamint a kormányzásban is érvényesíteni kell.

John Eatwell – Kockázatkezelés és rendszerkockázatok című – tanulmánya, tartalmát tekintve, kapcsolódik az előző tanulmány gondolataihoz, különösen amelyek a *bonyolult pénzügyi rendszerek veszélyeiről* szöveget. A hetvenes évek előtt a pénzügyi szabályozás nem volt a figyelem előterében, de napjainkban egyre fontosabb kérdéssé vált. A pénzügyi rendszer változásának fő jellemzői napjainkban: növekvő pénzügyi koncentráció és kockázathárítás, jelentős és erősödő nemzetköziesedés, növekvő dollarizáció. Miközben ezek igen fontos *makroökonómiai* tendenciák, eközben a szabályozási fejlemények

⁶ A technikai komplexitásra példaként hozhatjuk egy atomerőmű vagy úrhajó meghibásodásának valószínűségét, a sok párhuzamos technológia előre nem látott, nem látható kölcsönhatását, összeütközését és következményeit.

(Basel–1, Basel–2) kimondottan *mikroökonómiai* szinten maradnak. Erre az ellentmondásra utal az *IMF* [2004] tanulmánya: a „szabályozásnak és a szabályozás elemeinek sokkal közvetlenebb módon kellene az egész pénzügyi rendszer stabilizálását szolgálniuk” (30. o.). A pénzügyi kockázatvállalás a *közpolitika szempontjából külső externáliának* számít, mivel az egyének pénzügyileg kockázatos vállalásainál az a költség vagy haszon, amit ez az egész társadalom számára jelent, külsőleges az egyedi befektető számára. Egy általános pénzügyi válság *sokkal több veszteséget jelenthet az egész társadalom számára*, mint az egyéni befektetők egyedi veszteségeinek összege. Az a gazdaság, ahol nagy externáliák vannak, társadalmilag *nem hatékony*. Ilyen esetben a közpolitikának a pénzügyi szabályozással kell a jelzett hatékonyságok kiküszöbölésére törekednie.

A pénzügyi externáliák különlegesen erős hatásúak, mivel *makroökonómiai transzmissziókon át* érvényesülnek, a kamatlábon, az árfolyamon vagy a tőzsdei árfolyamokon keresztül. A nyugalom időszaka, amit gyakran stabil várakozásokkal és stabil piaci bizalommal jellemeznek, fenntarthatja azt az *illúziót*, hogy a pénzügyi piacok helyzete valóban az erős reálgazdaságon múlik. Ennek az illúzióknak a darabokra törése katasztrófális lehet. A pénzügyi szabályozásnak, intézményeknek a katasztrófák elkerülésére kell törekednie, illetve a bekövetkezett válságok veszteségeinek minimalizálására. A pénzpiacon kiemelt szerepe van a *jövőre vonatkozó várakozásoknak*, hiszen ez rögtön kihat a jelen piaci értékekre. A szabályozásnak és a makrogazdasági politika irányának nemzetgazdasági és nemzetközi szinten is kezelni kellene a pénzügyi rendszer kockázatait. Jelenleg ez a kockázatkezelés csak inkább mikroszinten valósul meg, ami a vázolt külső hatásokat nem tudja kezelni, sőt gyakran súlyosbítja a makroszintű következményeket.

Csaba László Optimális átalakulási pályák? című tanulmánya az átmeneti országok immár közel két évtizedes tapasztalatait tekinti át, abból a nézőpontból, hogy lehetett-e volna jobban végigvinni. E kérdés persze újabb kérdéseket vet fel, mihez képest jobb, milyen viszonyítási pontokat tekintünk fontosnak, mértékadónak? Van-e egyáltalán optimális pálya?

Kezdetben nagy viták voltak a sokterápia *versus* fokozatos fejlődés kérdésében, valamint az átalakulás társadalmi költségeiről. Később azonban egyre inkább a maga komplexitásában tekintették az átalakulási folyamatot. Az idő elteltével szélesebb egyetértés alakult ki az úgynevezett posztwashingtoni konszenzus keretében. Egyre jobban megerősödött az *intézményépítés kulcsszerepének* elismerése, mivel ez bizonyult a *fenntarthatóság* feltételének. A fokozatos „csinálva tanulni” folyamat, legalábbis a gazdaságpolitika elméleti szintjén, közelebb hozta a különböző nemzetközi intézmények szakértőit az átmenet tennivalóit illetően. Ezt felgyorsította az Európai Unió erős befolyása a térségben, de a követendő politika *belső érlelése* elmaradt ezekben az átmeneti gazdaságokban. Sőt, ismét egy kívülről adott mérce, a közös európai valuta átvétele s ennek feltételei váltak az egyik elsődleges iránytűvé. Ennek előnyei elméletileg világosak voltak, s az újonnan csatlakozók kötelezettséget vállaltak az euró bevezetésére.

A valóságban azonban mindez nem az elképzeléseknek megfelelően történt. Az Európai Unió magját jelentő *példaországok* – Németország, Franciaország és Olaszország – maguk is megbotlottak a maastrichti úton, döntően rövid távú belpolitikai megfontolások miatt, s ezt nem követték az ígért retorziók. Ez elbizonytalanította – a szintén számtalan belső problémával szembenéző – „követő” országokat. Nemcsak a „rossz példa” térítette el az átmeneti országokat, de a nemzetközi likviditásbőség eredményezte történelmi mélyponton lévő *kamatlábak* is. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, a kilencvenes években élenjáró átalakuló országokban a gazdasági problémák *szélesebb társadalmi ellentmondásokat generáltak* – növekvő munkanélküliség, jelentős elszegényedő rétegek stb. Mindez párosult az oktatási rendszer hiányosságaival, ami növekvő korlátot jelent a növekedésben.

A problémák egyik gyökerét kétségkívül az intézmények és a követett politikák *minőségében* kell keresni. A összetett strukturális változások jelentős részben kívülről jövő hatásokra zajlottak a kelet-közép-európai országokban, számottevő részük nem belső társadalmi folyamatokban kristályosodott ki. A nyugati – s ezen belül elsősorban európai uniós – normák és intézmények adaptálása mindebből is következően jelentős mértékben *formális* volt. Első helyre kívánkozik itt a *költségvetési politika*, majd meg kell említeni, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás nem hozta meg a *pénzügyi közvetítőrendszerben a minőségi változást*. Hasonló hiányosságok merültek fel számos nem gazdasági területen is, mint például a *jogrendszer* terén. A *vállalati szféra* átalakulása is lelassult a csatlakozást követően. A konszenzus hiánya, az alacsony hitelesség és az elégtelen elkötelezettség egyelőre illuzórikussá tette az eurózónához való csatlakozást. Ez nem (csak) önmagában vett probléma, de a jelzett gondok azt is mutatják, hogy az új demokráciák nem elég erősek, s elmulasztották a gazdasági fellendülés előnyeit kihasználni a kétségkívül fájdalmas, de feltétlenül szükséges, harmadik generációs reformok végrehajtására. Másik fontos következmény, hogy az olyan nyitott, kis gazdaságok, mint a visegrádi országok, egyre jobban ki vannak téve a nemzetközi tőkepiac ingadozásának. Ilyen körülmények között a nemzeti valuta fenntartása részükről egy költséges és veszélyes luxus, s az önálló monetáris politika nem több, mint illúzió.

Mindezt figyelembe véve, mi is lehet ezen országokra a megfelelő fogalom? Minek is nevezzük őket? Kétségeink egyre erősebbek lehetnek az *átmeneti* jelző kapcsán, hiszen ez magában foglalja, hogy a folyamatnak nemcsak a kiindulópontját, de a végpontját is ismerjük. Helyesebb, ha a tények áttekintése után elfogadjuk, hogy Kelet-Közép-Európa országai lényegében *ugyanazokkal a kihívásokkal* néznek szembe, mint a bővítés előtti uniós országok, egy hajóban evezünk már. Ugyanúgy, ahogy a fejlett országok is *különböző pályán* fejlődtek és fejlődtek, ugyanez feltehető és elfogadható az újonnan csatlakozóknál is. Fel kell adnunk az optimális út illúzióját, s helyesebb elfogadnunk, hogy létezik az *útfüggőség*, s még inkább azt, hogy a *közösségi döntések* országok között és generációk során mások és mások lehetnek. A kommunizmusból kiszabadult országok útja és kialakult jellemzői tartósan eltérhetnek és eltérnek. Ezek összehasonlítása és megítélése sokkal inkább csak *értékelvű* lehet, mintsem valamiféle optimális skálán mérckélhető és osztályozható előrehaladás.

A kötetet *Grzegorz W. Kolodko* – A nagy posztkommunista átalakulás és a világ bizonytalan jövője című – írása zárja. A tanulmány először a *globalizáció* fogalmát tárgyalja, s óv attól, hogy minden bajnak, vagy minden jónak a forrását ebben keressük. Egyrészt sok jelenség nem is függ össze a globalizációval, másrészt ugyanazok a folyamatok egyes szereplőknek jót hoznak, másoknak pedig rosszat. Jelenleg nyilván a fejlett országok képesek jobban kihasználni az előnyöket, a fejletlenek kevésbé. A *geopolitikai helyzet* is sok mindent befolyásol az előnyök és hátrányok eloszlásában. A tanulmány *Lengyelország* átmenetét ez utóbbi kiindulópontból elemezi. Korábban az ország földrajzi fekvése igen kedvezőtlen volt, mivel az évszázadok során nyugatról Németország, keletről Oroszország, északról pedig Svédország jelentett számára veszélyt. Ma viszont az ország *geopolitika helyzete nagyon kedvező a globális versenyben*, amit még nem aknáz ki eléggé – különösen Oroszországgal kapcsolatban. Lengyelország csak akkor képes kihasználni a globalizáció lehetőségeit, ha liberalizál, kinyitja gazdaságát, és minél jobban integrálódik az európai és világgazdaságba. A *külföldi tőke* befogadása különösen fontos számára, de ez egyben a nemzeti valuta túlzott megerősödéséhez is vezet. A lengyel gazdaság a globalizációba való fokozott bekapcsolódással egyre jobban függ például az árfolyamok alakulásától, így az euró–dollár árfolyamtól, amelyet pedig képtelen befolyásolni. Itt *alkalmazkodni kell*, amit részben segíthet a nemzeti valuta helyes árfolyamának kialakítása. Minden országra, minden gazdaságra igaz, nemcsak Lengyelországra,

hogy a globalizáció napjaink realitása. A világ összetett, igen bonyolult rendszerben működik. Lehet szeretni, lehet nem szeretni, de a kapitalizmus fejlődésének ez a globalizáció a mai kikerülhetetlen fázisa. Minél jobban meg kell ismerni, összetett, kölcsönhatásos mechanizmusait fel kell tárni, s olyan szabályokat és intézményeket kell kialakítani, amelyek a jobb működést segítik, és a számtalan fellépő problémát enyhítik.

A kötet sok izgalmas tanulsággal és továbbgondolandó kérdéssel gazdagítja az olvasót. A *honnan–hogyan–hová* kérdés sok vetületét vizsgálják a tanulmányok. A volt szocialista országok egy része igen távol van a fejlett országoktól, de amelyek az Európai Unióhoz csatlakozhattak – nem könnyű úton –, közeledhetnek a fejlett gazdaságokhoz. Ez egy esély. Ennek kihasználásában döntő szerepe van és lehet a *formális és informális intézményeknek*, azok fejlődésének és minőségének. A sikernek és a kudarcnak sokféle útja és formája lehet. *Kuznets* [1966] megfogalmazását folytatva, ha „társadalmi és intézményi rendszerük” átalakításában a volt „kommunista országok előrehaladnak addig a pontig, hogy az alapvető tőkés keretek készen állnak”, a sikeresek „jellegükben különböző átmeneti fázisokkal, de előrehaladásukban konvergálva a többiekhez” (508. o.), bekerülhetnek a fejlett országok csoportjába.

Hivatkozások

- CSABA LÁSZLÓ [2006]: A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GERSCHENKRON, A. [1984]: Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- HAYEK, F. A. (szerk.) [1935]: *Collectivist Economic Planning*. Routledge, London.
- IMF [2004]: *Financial Sector Regulation: Issues and Gaps*. International Monetary Fund, Washington, D. C.
- KAUFMANN, D.–KRAAY, A.–MASTRUZZI, M. [2005]: *Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004*. World Bank Institute, Washington D. C.
- KAUFMANN, D.–KRAAY, A.–MASTRUZZI, M. [2007]: *Governance Matters VI: Governance Indicators for 1996 – 2006*. World Bank Institute, Washington D. C.
- KORNAI JÁNOS [1989]: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2000]: Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz. 647–661. o.
- KUZNETS, S. [1966]: *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*. Yale University Press, New Haven–London.
- KUZNETS, S [1981]: *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. Válogatás. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- MISES, L. VON [1920]: *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Megjelent: *Hayek, F. (szerk.) [1935]: Collectivist Economic Planning*. Routledge, London.

Muraközy László